

UOT 94(479.24)

“ƏRƏB XİLAFƏTİ-XƏZƏR XAQANLIĞI MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN” PROBLEMİNİN TƏDQIQINDƏ TARİX METODLARININ VƏ MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİNİN ROLU

Məhərrəm Əhmədov
AMEA Tarix İnstitutunun dissertantı
E-mail: maqerram@lenta.ru

Açar sözlər: Elm, metod, müqayisə, arxeologiya, filologiya

Ərəb xilafəti-Xəzər xaqanlığı münasibətlər və Azərbaycan mövzusu ilkin orta əsrlər tarixinin mühüm mərhələlərindən biridir. Xəzərlər haqqında məlumatların azlığı, onların irslərinin bəzi dövlətlər və xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinə olan cəhdlər, bu mövzuya elmi və nəzəri yanaşma tələb edir. Məqalədə mövzunun tədqiq edilməsi üçün, tarixi metodologiya və müxtəlif elim sahələrinin imkanlarından istifadə edilməsi zərurəti nəzərə çatdırılır. Orada qeyd edilir ki, Ərəb-Xəzər münasibətləri haqqında 13 əsrdən artıqdır ki, yazılmış və yazılmaqdadır. Bu əsərlər tarix yazıçılığının müxtəlif mərhələlərini və metodlarını özündə əks etdirir. Müəllif həmin mərhələləri və metodları təhlil edərək, onların mövzunun öyrənilməsindəki əhəmiyyətinə diqqətli cəlb edir. Həmçinin Arxeologiya, Coğrafiya, Filologiya və c.. kimi elmlərin mövzunun tədqiqindəki əhəmiyyəti və rolu təhlil edilərək, müvafiq nümunələrlə nəzərə çatdırılır.

ИСТОРИЧЕСКИЙ МЕТОД И РОЛЬ РАЗЛИЧНЫХ РЕШЕНИЙ В ИССЛЕДОВАНИИ АРАБО-ХАЗАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ И ПРОБЛЕМ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ахмедов М.

Ключевые слова: Наука, метод, сравнение, археология, филология

Отношения Арабского халифата-Хазарского каганата с Азербайджаном являются одним из важных этапов в истории раннего средневековья. Отсутствие информации о Каспийском море и попытки некоторых стран и народов ассимилировать их наследие требует научного и теоретического подхода к этому вопросу. В статье

подчеркивается необходимость использования возможностей исторической методологии и различных областей науки для изучения темы. В нем подчеркивается, что арабо-хазарские отношения изучались и изучаются уже более 13 веков. Эти работы требуют различных способов и методов исторического исследования. Автор анализирует эти методы и обращает внимание на их важность при изучении темы. Также анализируется важность и роль таких наук, как археология, география, филология и т. д., в изучении предмета, и приводятся соответствующие примеры.

THE HISTORICAL METHOD AND THE ROLE OF DIFFERENT SOLUTIONS IN THE STUDY OF THE ARAB-KHAZAR RELATIONS AND PROBLEMS OF AZERBAIJAN

Ahmedov M.

Keywords: Science, method, comparison, archeology, philology.

The relations of the Arab Caliphate-Khazar Khaganate and the Azerbaijan are one of the important stages in the history of the early Middle Ages. Lack of information about the Caspian Sea and the attempts of some countries and nations to assimilate their heritage requires a scientific and theoretical approach to this issue. The article emphasizes the need to use the opportunities of historical methodology and various fields of science to study the topic. It emphasizes that Arab-Khazar relations have been and are being written for more than 13 centuries. These works requires different ways and methods of historical writing. The author analyzes these methods and draws attention to their importance in the study of the topic. Also, the importance and role of sciences such as Archeology, Geography, Philology, etc. in the study of the subject is analyzed and presented with relevant example

Giriş

Ərəb-Xəzər münasibətləri ilkin orta əsrlərdən başlayaraq dünya tarixçilərinin nəzərini özünə cəlb etmiş və etməkdədir. Bizans, suryani, ərəb, Azərbaycan, gürcü səlnaməçilərinin və müasir tədqiqatçıların əsərlərinin təhlili mövzunun aktuallığını sübut edir. Günümüzədək aparılan tədqiqatlar Xəzər xaqanlığının tarixinin müxtəlif yönələrini əhatə etsə də, mühüm nəticələr əldə edildiyini iddia etmək olmaz. Bu mövzu ilə bağlı müxtəlif baxışların, yanaşmaların olması, tədqiqatın həssaslıq və dəqiqliklə aparılması zərurətini yaradır. Ərəb xilafəti-Xəzər xaqanlığı münasibətləri və Azərbaycan problemi tədqiq edilərkən, tarixi hadisələrə elmi nəzəri baxımdan, sistemli şəkildə

yanaşılmalıdır. Məsələlər təhlil edilərkən, müvafiq elm sahələrinin imkanlarından səmərəli istifadə olunmalıdır. Əks halda, tarixi həqiqəti ortaya çıxarmaq olmaz. Tarixi araşdırmalar zamanı metodların düzgün seçilməsi və tətbiqi mövzunun elmi təhlili üçün əsas amil hesab oluna bilər [14, s.30].

Məlum olduğu kimi, Ərəb-Xəzər münasibətləri ilə bağlı yazılmış çoxsaylı ədəbiyyat və informasiya məvucudur. Bunların tədqiqi zamanı birtərəflilik, mühafizəkarlıq, dövlət maraqlarından çıxış edərək məlumatları təhrif etmək, yanlış yönləndirmə hallarına rast gəlmək olur. Bütün bunların aşkarlanması üçün yerli mənbələrə ehtiyac yaranır. Doğrudur, yuxarıda sadalanan nöqsanların yerli mənbələrdə rastlanmayacağını iddia etmək olmaz. Burada müqayisəli tarixi metodun imkanlarından istifadə etmək olar. Müqayisəli metod, digər metodlarla birgə hadisəyə bağlı bilgiləri miqdar və keyfiyyətə dərinləşdirir. Onun özünə məxsus xüsusiyyətləri hadisə ilə bağlı müxtəlif əlamətləri müəyyənləşdirib, onları müqayisəli şəkildə qarşılaşdırır [15, s.43]. Təəssüf ki, Xəzər xaqanlığına aid yerli mənbə çox məhduddur. Bu, Xəzər xaqanı Yusifin Əndəlus-Əməvi dövlətinin başçısı III Abdurrəhmanın (912-961) baş müşavir Hasdai bin Şarputa göndərdiyi məktubdan ibarətdir [17].

Tarixdən məlum olduğu kimi, İslam dini Ərəb yarımadasında bərqərar olduqdan sonra, çox qısa zaman ərzində Ərəb xilafəti işğallar yolu ilə sərhədini genişləndirdi. Xəlifə Ömər (634-644) zamanında Suriya, Fələstin, Mesopotomiya, Sasani İmperiyasının ərazisi, Misir, Tripoli fəth edildi. Xəlifə Osman (644-656) zamanında Sasani imperiyasının şərq Amudərya bölgəsi, Kipr adaları, Tunis istila edildi. Xilafətin yaranmasından iyirmi il kimi qısa zaman keçməsinə baxmayaraq, Xilafət özünü fəvqal dövlət kimi təsdiq edə bildi. Əməvi Xilafəti (661-750) zamanında Ərəb xilafəti sərhədlərini daha da genişləndirdi. Belə ki, onlar Türkiyə, Hindistanın Sind, Pəncab əyalətlərini, İspaniya, Fransanın cənubunu işğal etdilər.

Ərəb-Xəzər münasibətlərinin tədqiqində metodlar

1.1. Tarix yazıçılığında mərhələlər.

Bu dövrü əhatə edən bütün əsərlər tarix yazıçılığının müxtəlif mərhələlərinə təsadüf edir. Həmin mərhələlərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün, araşdırmalar zamanı onlar nəzərə alınmalıdır. «Təbiidir ki, hər bir xalqın tarix yazıçılığına marağı eyni olmamışdır. Misal olaraq, hititlərdə tarix yazmağa maraq digər xalqlara nisbətə daha güclü olmuşdu. Bunun isə dini-ideoloji tərəfləri vardır. Onlar, krallarının gördüyü işləri yazmağın Allah qarşısında mükəlləfiyyət olduğu qənaətində idilər» [8, s.51]. Bir sıra türk xalqlarında bunun əksini görürük. Halbuki, millətlərin gələcəyi üçün tarix yazmaq, onu yaratmaq qədər mühümdür. Zamanımızda tarix şüuru daşıyan millətlər, milli qüdrət və mədəniyyət xəzinələrindən faydalandıqca, dəyərlərini artırmış olacaqlar. Müdriklər deyir ki, Tarix bir

mədəniyyət və şüur qaynağı olmadığıca, torpaq altında qalan qiymətli mədənlər kimi, heç bir məna ifadə etmir.

Nəzəriyyəçilər tarix yazıçılığı mərhələlərini aşağıdakı növlərə bölürlər: xəbərçi, hekayəçi, öyrədici, araşdırıcı. Birinci mərhələ özünü folklorşünaslıqda və dastanlarda göstərir. İnsan mədəniyyəti tarixində elmi biliklərin təşəkkülündə mifologiya öndə gəlir. Mifologiya müxtəlif bilik növlərinin nümunəsi kimi çıxış edir. O, fəlsəfinin rüşeymi dinlə yanaşı siyasət elmi, dünya və insan haqqında ilkin elmi bilikləri özündə cəmləşdirir [24, s.4]. Tarixi hadisələrin yazılmasının ən qədim mərhələsi, hekayəçi tarixçilikdir. Mövzumuzun öyrənilməsində ən çox istifadə olunan mənbələrin müəlliflərindən, Ət-Təbəri, İbn əl-Əsir, Əsəm əl-Kufi və s. kimiləri ikinci növ üsulla əsərlərini yazmışlar. Bu üsulda adətən hadisələr digər iştirakçıların məlumatı vastəsilə çatdırılır. Bəzən onlar bir-birinə istinadən nəql edirlər. Onun birinci metoddan əsas fərqli xüsusiyyəti baş verən hadisənin tarixini və baş verdiyi məkanı göstərməsidir [8, s. 53]. Hekayəçilik mərhələsindən sonra öyrədici (praqmatik) tarixçilik pilləsi gəlir. Öyrədici tərzdə tarix yazıçılığında oxunan məlumatlardan faydalanmaq məqsədi güdülür. Bunun üçün də daha çox milli tarixlər fəxr olunacaq və şişirdilmiş şəkildə yazılır. Tarix yazıçılığının əsas hədəfi tarixi hadisələrdə fərdlərin rolu və onların ictimai vəziyyətini araşdırmaq və son nəticədə hadisələrdən dərs almaqdır. Öyrədici tarixçilik hekayəçi tarixçilikdən daha mütərəqqi olsa da, tarix yazıçılığı mərhələsinin kamil pilləsi hesab edilmir. Araşdırıcı tarix yazıçılığı pilləsi İtaliya renesansının tanınmış marifçilərindən Gisardenin (1482-1540) “İtaliya tarixi” əsərini yazarkən ortaya çıxdı. Onun yazmış olduğu əsərdə tarixi tənqid metodlarından istifadə olunaraq, tarixi fəlsəfədə önəmli bir addım atılmışdır. Araşdırıcı tarixçi faktların səbəblərinə və onun digər hadisələrlə bağlılıqlarına diqqət yetirərək, sonluğunu müəyyənləşdirən başlıca amilləri göstərməyə səy edir. Bu metodlar bəsitindən mürəkkəbinədək hər biri tarixin inkişaf mərhələsində böyük rol oynamışdır. Araşdırıcı tarix yazıçılığının hadisələri daha elmi-nəzəri və əhatəli təsviri onu digərlərindən daha əhəmiyyətli edir [8, s.56-57]. Yazılı ədəbiyyatda siyasi-iqtisadi tərəfkeşliyin olması, tarixçilərdən faktlara elmi tənqidi baxımdan yanaşma və tarixi məlumatları süzgecdən keçirərək, obyektiv nəticə əldə etməyi tələb edir.

İndiyədək mövcud olmuş tarixşünaslıq nümunələrində Ərəb-Xəzər hərbi-siyasi münasibətləri əks edilərkən, hər iki dövlətin mübarizə-müqavimət təsvirində xəzərləri daha qüvvətli göstərməyə üstünlük verilmişdir. Doğrudur, bu nöqsan bütün tarixçilərə şamil olunmur. Təbiidir ki, xəzərlərin ərəblərin Şimala doğru hücumunun qarşısını alan qüvvə olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz [21, s.40]. Bu döyüşlər müəyyən fasilələrlə təqribən yüz ilədək davam etmişdir. Ancaq Ərəb-Xəzər tarixinə müqayisəli şəkildə baxdıqca, bu qüvvələr arasındakı gücü eyniləşdirmək də mümkün deyil. Ərəblər xəzərlərlə

döyüşərkən, eyni zamanda bir neçə Bizans, Türkünstan, Şimali Afrika, Qərbi Avropa və Qafqaz cəbhəsində vuruşmalı olmuşlar. Biz buna daxildəki silahlı müxalifəti əlavə etmirik. Düzdür, V.İ. Novoseltsev “Konfliktin sistemli nəzəriyyəsi” əsərində qələbəni aşağıdakı kimi şərtləndirir: «Hərbi mübarizədə qalib gəlmək üçün rəqibi dəqiq şəkildə öyrənmək, onun üçün münasib olmayan zamanda döyüşə təhrik etmək, ona bütün qüvvə ilə zərbə endirib, təqib edərək, tam darmadağın etmək. Bir neçə cəbhədə müharibə aparmamaq» [19, s.30-31]. Bundan əlavə, Xəzər hücumları bir çox hallarda müttəfiqləri Bizans imperiyasını çətin vəziyyətdən xilas etmək üçün olmuşdur [18]. İkinci, ərəblərin də əsas məqsədi Bizans imperiyasını çökdürmək olduğundan, əsas qüvvələri həmin istiqamətdə yönəlmişlər. Bunu, ərəblərin Bizansın mərkəzi Konstantinopolu tutmaq üçün, dəfələrlə onu mühasirəyə alması da təsdiqləyir.

1.2 Ərəb-Xəzər münasibətlərinin öyrənilməsində elmlərin rolu

Bildiyimiz kimi, heç bir elm təkbaşına inkişaf edə bilməz. Tarix elmi də bir çox elmlərlə birlikdə və onların yardımı ilə vücuda gəlmişdir. Onlardan arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika, polioqrafiya, antropologiya və s. kimi tarix elminin inkişafında yardımçı olan elmlər vardır. Bir çox hadisələrin elmi şəkildə izah olunmasında onların böyük rol oynadığını görə bilərik [5, s.31].

Xəzər tarixşünaslığı baxımından arxeoloji tədqiqatın əhəmiyyəti əvəzsizdir. Arxeologiya xüsusən dəlillərin olmadığı dövrlər üçün tarix elminin ən yaxın köməkçilərindən biri olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar mədəniyyət tarixi baxımından böyük qiymət daşıyırlar. Bəzən yazılı mənbələr arxeoloji tapıntıların qarşısında ikinci dərəcəli dəlil hesab edilir [7]. Xəzərlərlə bağlı mənbələrin məhdudluğu arxeoloji tədqiqata olan ehtiyacı artırır. Təsədüfi deyil ki, keçmiş sovetlər dövründə xəzərşünaslıqla məşğul olan alimlərin bəzisi arxeoloq olmuşlar. M.İ.Artamonov, M.Q.Maqomedov, L.N.Qumilyov, S.A.Pletneva və. b. xəzərşünaslıq sahəsində böyük zəhməti olan alimlərdən olmuşlar. Xəzər xaqanlığının yerləşdiyi ərazi müasir Rusiya Federasiyası və Ukrayna Respublikası olduğundan, arxeoloqların da əksəriyyəti bu ölkələrin tədqiqatçılarıdır. Onların əməyi nəticəsində Xəzər mədəniyyətinin daşıyıcısı Saltova-Mayski arxeoloji materialları əldə olunmuşdur. Xəzərlərlə bağlı ilk arxeoloji qazıntılar 1900-cü ildə Yuxarı Saltov kənd məktəbinin müəllimi V.A.Babenko tərəfindən başlanmışdır. Tanınmış xəzərşünas M.İ.Artamonov yazır ki, bu mədəniyyətin yaradıcıları VIII-IX əsrlərdə Xəzər xaqanlığının tərkibində yaşamış xalqlardır. O, bu materiallarla tanış olmayan, ancaq yazılı mənbələrə əsaslanaraq tədqiqat apararı Amerika alimi D.M.Dunlop və Rusiya alimi B.A.Rıbakovu daha obyektiv arxeoloji məlumatlara kifayət qədər diqqət ayırmadıklarına görə tənqid edir [10, s.56-57]. Arxeoloqların təhminlərinə görə, Saltova-Mayski mədəni abidələri 100000 km² ərazini əhatə edir.

Tarixi hadisələrin qeydə alınmasında davamlı və ardıcıl şəkildə izlənməsini təmin edən xronoloji üsul nisbi və mütləq olmaq üzrə iki yerə

ayrılır. Mütləq xronoloji növ indiki təqvimə təşkil edən Günəş ilinə görə təsbit olunur. Tarixin qədim dövrlərində baş vermiş elə hadisələr var ki, onlarla vaxt və zamanı tam tədqiq etmək mümkün olmadığı üçün, nisbi xronoloji təqvim bu boşluğu doldura bilər. Ərəb-Xəzər münasibətlərində hadisələrin ardıcılığı müxtəlif müəlliflər tərəfindən hicri, miladi və s. kimi xronoloji ardıcılıqla təqdim olunaraq, zamanımızadək gəlmişdir.

Numuzimatik nümunələr dövlətin iqtisadi gücü ilə yanaşı, beynəlxalq aləmdəki hərbi gücünün də bir göstəricisidir. Ərəb xilafətinə aid zərb olunmuş pulların Xəzər ərazisində tapılması, xaqanlıq ərazisində beynəlxalq pulun ərəb dinarı və dirhəmi olduğunu göstərir. Təəssüf ki, xəzərlərin özlərinə aid pul vahidi aşkarlanmamışdır.

Heç bir nəzəri sahə digər elmlərdən təcrid olunaraq inkişaf edə bilmədiyi kimi, tarixin özü də bu baxımdan istisna təşkil edə bilməz. Dünyanın iqlim dəyişmələri, landşaftları, həmçinin təbii hadisələri insanın və onun yaratdıqlarının inkişafı üzərində dərin təsir buraxmışdır. Dünyanın siyasi tarixinə baxılsa, coğrafi faktorların müharibələrin yaranmasında nə qədər önəmli rol oynadığını görmək mümkündür. Ölkə ərazisinin coğrafi mövqeyi, iqtisadiyyatı təhlil olunmadan onun inkişaf tendensiyalarının elmi-nəzəri çərçivədə üzə çıxarılması mümkün deyildir. Ölkənin coğrafi mövqeyi, onun iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və elmi yüksəlişi baxımından fasiləsiz inkişafında mühüm amillərdən sayılır. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti onun müxtəlif dövlətlərin nüfuz mübarizəsi obyektinə çevrilməsinin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Coğrafi mövqeyi bəzən ölkənin ticarət mərkəzi, bəzən də müharibələr meydanına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın xəzərlər və ərəblər arasında döyüş meydanına çevrilməsinin əsas səbəbi ölkənin Xəzər dövlətinə gedən əsas yolların üzərində olması hesab olunur. Bizans imperiyasının bu coğrafi məkana olan iddiaları nəzərə alınarsa, Azərbaycanla bağlı mənzərə tam olaraq aydınlaşar.

Maraqlıdır ki, Sasani imperiyası ərəblər tərəfindən əvəzləndikdən sonra Cənubi Qafqazda hadisələrin gedişində və mahiyyətində heç bir dəyişiklik baş vermədi. Qafqazda aktyorlar dəyişsə də, həmin dövlətlərin nüfuz dairələri demək olar ki, eyni olaraq qalırdı. Sasani imperiyasının mövcudluğu zamanında onlar əsasən Albaniya və Ərməniyyənin bir hissəsinə, Bizans isə İberiya və qərb ərazilərinə nəzarət etmişdir. Ərəblər sasaniləri əvəzlədikdən sonra, onların təsiri altında olan əraziləri nəzarət altına ala bildilər. Maraqlıdır ki, xəzərlər Ərəb xilafəti hökumranlığına qədər və ondan sonra, ancaq qənimət əldə etmək üçün Azərbaycana hücum etmişlər [10, s.202-203]. Bu da bir neçə səbəbdən irəli gələ bilərdi. Birinci, xəzərlər Cənubi Qafqazı ələ keçirənlər belə, bu ərazidə möhkəmlənmək şansları çox zəif olduğunun fərqlində idilər. İkincisi, xəzərlərlə müttəfiq olan Bizansın da Cənubi Qafqaz regionunda möhkəmlənmək niyyəti güclü idi.

Təhlillərdən bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Ərəb xilafəti İran ərazisində qurulmasa da, İran əraziləri işğal olunduqdan sonra Şimali Azərbaycan istilaya məruz qalmışdır. Mövzumuz da irəli çəkilən tarixi hadisələrə təsirinə ən çox diqqət yetirən tədqiqatçı rus alimi L.N.Qumilyovdur. Onun yazdıqları Ərəb xilafəti və Xəzər xaqanlığı münasibətlərində coğrafi amillərin rolunun hadisələrə təsirini təhlil edən əhəmiyyətli əsərlərdir [11; 12; 13]. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, coğrafi məkanın iqtisadi-siyasi, mədəni münasibətlərin inkişafında yeri inkar edilməzdir.

Coğrafiya elmi ilə yanaşı etnologiyanın da mövzumuz baxımından mühüm yeri vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu termini ilk dəfə Fransa alimi A.Şavvan 1784 işlətməmişdir. Q.Tavadov özünün “Etnologiya” əsərində bildirir ki, etnosu fərqləndirən əsas göstərici dildir. İnsanların etnik mənsubiyyətini formalaşdıran amillər aşağıdakılardır: onların özlərinə doğma hesab etdiyi ərazi, ümumi adət ənənələr və inanc [23, s.70-72]. A.Sevastiyanoğlu “Etnos və millət” əsərində yazır: «deməyə əsas var ki, on min il əvvəl etnoslar mövcud olmuşdur» [22]. Çox maraqlı məqam odur ki, Xəzər xaqanlığında yaşayan xalqların etnik kimliyi məlum olsa da, bəzi şovinist tədqiqatçılar üçün xəzərlərin - imperiyanın qurucularının etnik kimliyi qaranlıqdır.

Millətləri bir-birindən ayıran əsas ünsürün dil olduğunu nəzərə alsaq, filologiya elminin əhəmiyyəti göz önünə gəlir. Filologiya elminin tarixi elmi üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu elmin metodoloji amilləri dillərin mənşəyini tez bir zamanda müəyyənləşdirməyə əlverişli şərait yaradır. Xəzərşünasların böyük əksəriyyətinin gəldiyi nəticəyə dayanırsa, xəzərlər türk dil qrupunun Cuxaş şivəsinə aid edilirlər. Doğrudur ki, Xəzər xaqanlığının ərazisində digər türkdilli tayfalar yaşamışlar. Ancaq xaqanlığın nüvəsini təşkil edən xalq xəzərlər olmuşlar. Tarixin üzərində inşa edilmiş mətnlərin oxunması və anlaşılması bir zərurətdir. Leon E Halkin “Tarix tənqidinin ünsürləri” əsərində filologiya və tarix elmləri arasında bağlılığın əhəmiyyətinə vurğu vuraraq, bildirir ki, «mən filologiyadan istifadə etməyən bir tarixçiyə etimad etmirəm, tarixi küçümsəyən filoloqa acıyıram» [5, s.35]. Filologiya birbaşa dil elmi ilə məşğul olduğundan, mövzumuzda dil kökəni mübahisəli olan tərəf də xəzərlərdir. Rusiya filoloqlarının əksəriyyəti xəzərlərin türkdilli olduğunu müdafiə edirlər.

Hazırda Albaniya dövlətinin hansı xalqın təmsilçisi olması tarix və filologiya qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, Cənubi Qafqaz adlandırılan məkanda İberiya deyildikdə, hər şey hamı üçün dərhal aydın olur, Albaniya deyildikdə, qarşısına Qafqaz məfhumu əlavə olunur. Sanki bütün Qafqaz xalqları yığışaraq bu dövləti yaradıblar. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Z.M.Bünyadov “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” kitabında qeyd edir: «Moisey Kalankaytıklı yazır ki, Cavanşirin hökmranlığı etdiyi vilayətlərin hüdudları Gürcüstan sərhədlərindən

tutmuş hunların qapısı (Dərbənd) və Araz çayına qədər uzanırdı». Həmçinin: «Əməvi xəlifəsi Müaviyə bin Əbu Sufiyan qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid İbn Şariyəyə belə bir sual verir: Türklər və Azərbaycan nə deməkdir? Abid cavab verir: Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir» [1, s.75, 174]. Müaviyyənin hakimiyyəti Əməvi xilafətinin 661-680 cı illərini əhatə edir. Buradan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, ərəb fəthlərindən çox-çox əvvəl Azərbaycan türklərin yaşadığı vətənlərdən biri olmuşdur.

İrqi insanın fiziki xarakterinin bütünüdür. Professor Şövkət Əziz Kansunun fikrinə görə: «Bir millətin bünyəsində irq, qaba, asi və statistik ünsürü, mədəniyyət isə mənəvi və dinamik ünsürü təşkil edir. İnsan irqinin heyvani və bioloji bir vərasəti təmsil etməsi qarşılığında, bir millət də sosial və mədəniyyət baxımından bir vərasəti təmsil edir» [8, s.44]. İrqlər özləri də yanaşma baxımından bir necə yerə bölünür

1.Dini-mənəvi ədəbiyyata görə; 2. Rənglərə görə; 3.Baş forma-ölçülərinə görə; 4. Dillərə görə. Tədqiqat obyektinə olan xəzərlər Ural-Altay dil qrupunun türk şəcərəsinə aiddir. Bu, Xəzər xaqanı Yusifin Əndəlus Əməvi dövlətinin baş vəziri olmuş yəhudi əsilli Hasdai bin Şarputa yazdığı məktubundan da aydın olur: «Atalarımızdan qalan soy vəsiqələrimizdən öyrəndiyimizə görə, Toqarmanın on oğlu vardı. Bunların soyundan Uyğur, Dursu, Avar, Hun, Basili, Tarniak, Xəzər, Zaqora, Bulqar və Sabirlər gəlmişdir, Biz yeddinci oğul Xəzərin soyundan gəlirik» [25, s.89]. Bilindi ki, kimi, rəvayətə görə, Nuh peyğəmbərin üç oğlu olmuşdur: Ham, Sam və Yafəs. Bütün türk boyunun atası sayılan Toqarma isə Yafəsin nəvəsidir [21, s.7].

İnsan fəaliyyətinin mühüm sahələrindən biri olan idrak obyektiv reallıq haqqında bilik və praktik fəaliyyət üçün zəruridir. Onsuz maddi və mənəvi yaradıcılıq mümkün deyil. Cəmiyyətin bütün inkişaf mərhələlərində idrak fəaliyyəti mövcud olmuş və cəmiyyət hər zaman təbii və ictimai həyat haqqında bilgilərə sahib olmuşdur. İdrak fəaliyyətinin bütün rəngarəngliyi üç formada ortaya çıxır. Praktik-empirik, bədii-estetik və elmi-nəzəri [16, s.23]. Praktik empirik forma təbiətin dərki yolunda ilk formadır. Elmin meydana gəlməsində bu formalar uzun zaman aparıcı olmuşdur və hadisənin əslində xaricdən görünən xüsusiyyətlərini mənimsəmiş, ancaq onun daxili təbiətini açmamışdır. Bunun üçün praktik-empirik forma, xüsusən elm mifologiya və dini baxışlarla iç-içə olmağa məcbur edilmişdir. Praktik-empirik bilik insanlığın obyektiv dünyanın təbii dərk etmə forması olmuşdur. Bu yol ilə əldə olunmuş məlumatlar elmi idraka zəmin hazırlamışdır. Əl-Kufinin, İbn. əl-Əsirin, Ət-Təbərinin və digərlərinin əsərlərində dini rəvayətlərə, mifoloji məlumatlara rastgəlinir və bu tarixi hadisələrin bir parçası kimi verilir.

İkinci forma həqiqətin obrazlı formada açıqlanmasıdır. Bu formada, müəlliflər öz bədii təxəyyülü ilə hadisələri açmağa çalışır. Onlardan biri də Atur Kostlerin “Onüçüncü qəbilə” əsəridir [25]. Adından göründüyü kimi, müəllif

rəvayətə görə on iki qəbilədən ibarət olan İsrail oğullarına dini etiqadına görə yəhudi olan xəzərləri də əlavə edir. Əsər tarixçilər tərəfindən mötəbər sayılmasa da, orada müəllifin xəzərşünaslıq məsələlərinə baxışı və mövzu baxımından mötəbər mənbələrə kifayət qədər istinad etdiyini görmək mümkündür.

Bu əsərdən başqa XX əsrin 80-ci illərində işıq üzü görmüş Serbiya yazıçısı Milorad Paviçin “Xəzər sözlüyü” romanını nümunə gətirmək olar. O, bu romanla tarixin müxtəlif mərhələlərini yaradıcı şəkildə birləşdirə bilmişdir [20]. «M.Paviç oxucunu xəzərlər və onların tarixi taleyi ilə tanış edir, bir xalqın mədəni-mənəvi sərvətlərinin digər xalqların mədəni-mənəvi sərvətlərinə çevrildiyinə və onlara müsbət təsir etdiyinə dərinəndən inandırır. Nə vaxtsa bu böyük mədəniyyətin daşıyıcılarının dünya səhnəsindən silindiyini, digər xalqlar arasında assimilyasiyaya uğradığını müəyyənləşdirir» [2, s.161].

Üçüncü forma isə ən obyektiv elmi-nəzəri əsərləri yazmağa imkan verən bir formadır. Təsvir olunan formaya uyğun yazılmış nümunəvi əsərlərə M.İ.Artamonovun “Xəzərlər”, D.M.Dunlopun “Xəzər yəhudi tarixi”, Kevin Alan Brookun “Bir türk imperiyası - Xəzər yəhudiləri” və Azərbaycan tarixinin ilkin orta əsrlərini tam əhatə edən və özündə də Xəzər-Ərəb münasibətlərinə də yer verilən akademik Z.M.Buniyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” əsərini nümunə göstərmək olar [10; 3; 4]. Elmi-nəzəri idrakın ən yüksək inkişaf etmiş formasının əsas xüsusiyyəti hadisənin daxili məziyyətlərini açmaqla, onu yazıya almaqdır. Qnesiologiya müəyyənləşdirir ki, nəzəriyyə çox əsrlik tarixin ümumiləşmiş sonluğunun nəticəsidir.

Linqvistik tənqid növünün işlənməsi mənbələrin mənşəyi, yazıldığı zaman, meydana gəldiyi məkan, mətindəki faktların doğruluğunu tədqiq etmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mövzumuza aid olan bir faktla linqvistik yanaşmanın əhəmiyyətini nəzərə çatdırmaq praktik baxımdan faydalı olardı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Xəzər xaqanlığı ilə bağlı indiyə qədər gəlib çatmış və yeganə yerli mənbə Xəzər xaqanı Yusifin Əndəlus Əməvi dövlətinin baş vəziri Hasdai bin Şarputa yazdığı məktubudur. Bu məktubun linqvistik təhlili tarixçilər arasında ayrılığa səbəb oldu. Abraham Hərkavi başda olmaqla bəzi alimlər sənədin saxta olmadığını, yəhudi tarixçisi Poliak isə XI əsrdə yazılmış məktubun saxta olduğunu, onun 1070-1080-cı illərdə İspaniyada yaşayan yəhudilər arasında Xəzər xaqanlığı haqqında təbliğat yayaraq, onlarda özünə inam hissi aşılamaq məqsədilə edildiyini göstərmişdir [6, s.27-28].

Nəticə

Ərəb-Xəzər münasibətləri, xüsusən, xəzərlərin tarixi ilkin orta əsrlərin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Bu tarixi mərhələlənin mürəkkəbliyi və məlumatların məhdudluğu bu problemin öyrənilməsi üçün müxtəlif elmlərin - tarix elminə köməkçi elmlərin və o cümlədən tarixin metodoloji növlərindən istifadə etmək zərurəti yaradır. Məqalədə bu zərurət nəzərə alınaraq, Ərəb-Xəzər münasibətlərinin araşdırılmasında coğrafiya, filologiya kimi müstəqil

elmlərin, arxeologiya, numuzmatika, antropologiya, etnologiya kimi köməkçi elmlərin və tarixi tədqiqat metodlarının imkanları və rolu gözdən keçirilir. Misallar vasitəsilə mövzunun tədqiqində onların əhəmiyyəti nəzərə çatdırılır.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə: Bakı: Azər nəşr, 1989, 336 s.
2. Məmmədov N. Xəzərlər. Azərbaycan jurnalı, №16, s.161-175
3. Brook K.A. Bir türk imperatorluğu: Hazar yəhudiləri: - İstanbul: -Nokta kitab, 2005.455 s.
4. Dunlop D.M. Hazar yəhudi tarixi. İstanbul: Selinqe yayınları, 2008, 304 s.
5. Halkin E Leon. Tarixin Tenkidinin unsurları. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım evi, 198, 156 s.
6. Kuzğun Şaban. Hazar ve Karay türkləri. Ankara: Alıc matbaçılıq, 1993.352 s.
7. Kutukoğlu S Mübahat. Tarixi araşdırmalarında üsul: İstanbul: Kübbealtı Neşriyyatı, 2001,182 s
8. Memiş Ekrem. Tarix metodologiyası: Konya: Çizgi kitab evi, 2005 - 298 s.
9. Ünlü Nuri. İslam tarixi: İstanbul: Kilim ofset, 1992. 572 s.
10. Артамонов М.И. История Хазары: СПб : Лань, 2001, 688 с.
11. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь: - Москва: Мысль, 1989. 764 с
12. Гумилёв Л.Н. Открытие Хазар: Москва: Айфис, 2007. 412 с.
13. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспи: Баку: Азернешр, 1991.307 с.
14. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты: Москва: Высшая Школа, 1987. 160 с.
15. Иванов В. В. Методические основы исторического познания: Казан: Казанского Университета, 1991. 150 с.
16. Ковольченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: Москва: Наука, 2003. 486 с.
17. Коковцев П.К. Еврейского-Хазарская переписка в X в.: Ленинград: 1932. 134 с.
18. Новосельцев А.П. Хазарский Каганат: Москва: Ломоносовь, 2017. 272 с.
19. Новосельцев В.И. Системная теория конфликт: Москва: Майор издательство, 2011. 333 с.
20. Павич Милорда. Хазарский словарь: Санкт-Петербург: АМФОРА, 2010. 447 с.
21. Плетнёва С.А. Хазары: Москва: Наука, 1986. 96 с.

- 22.Севастьянов А.Н. Этнос и нация: Москва: Книжный мир, 2008.192 с.
- 23.Гавадов Г.Т. Этнология: Москва: Дашков и К,2010. 408 с.
- 24.Шипунова О.Д. История методология науки: Санкт-Петербург: Политехнического Университет, 2016.134 с.
- 25.1976. 287 ارثر كوستلر. امبراطوريه الخزر وميراثها. بيروت. دار اليوسف.ص